

МОВА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Тетяна МАЦЬКІВ

аспірантка НДІУ

***Анотація.** У статті розглядається вплив мовного фактора на становлення національної ідентичності в сучасній Україні. Аналізуються особливості формування лінгвістичного простору України, використання української мови як державної у сфері освіти, засобах масової інформації тощо.*

***Ключові слова:** мова, національна ідентичність, українське суспільство.*

ЯЗЫК И ИДЕНТИЧНОСТЬ: УКРАИНСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Татьяна МАЦЬКИВ

аспирантка НИИУ

***Аннотация.** В статье рассматривается влияние языкового фактора на становление национальной идентичности в современной Украине. Анализируются особенности формирования лингвистического пространства Украины, использование украинского языка как государственного в сфере образования, средствах массовой информации и т. п.*

***Ключевые слова:** язык, национальная идентичность, украинское общество.*

LANGUAGE AND IDENTITY: UKRAINIAN DIMENSION

Tetiana MATSKIV

postgraduate student of RIUS

***Annotation.** The article deals with the impact of linguistic factor on the establishment of national identity in contemporary Ukraine. It analyzes the specificity of building linguistic space; usage of Ukrainian as the state language in the spheres of education, mass media, etc.*

***Key words:** language, national identity, Ukrainian society.*

Сучасна історія держав пострадянського простору пов'язана із процесом формування національної ідентичності. Під національною ідентичністю ми розуміємо сукупність уявних зв'язків, що формують людей в окрему спільноту, тобто націю. Ці зв'язки являють собою ознаки, що відрізняють одну націю від іншої та надають їй специфічних рис. Теоретики виділяють мову як характерний маркер націй. Вона виконує функцію засобу комунікації та світосприйняття, інакше кажучи, мова є одним із засобів набуття нацією своєї ідентичності. Для розвинених держав питання мови та мовної сфери є не настільки критичним та актуальним, оскільки мовні конфлікти були попередньо вирішені і залишились у минулому. Перш за все це стосується тих держав, де налагоджена не тільки державна політика у сфері мови, а й суспільство має чітко сформоване уявлення про роль мови як елементу ідентичності. Натомість у країнах, що проходять процес формування національної ідентичності як атрибуту політично організованого суспільства, питання мовного фактора є сферою дискусій та потребує вирішення.

У 1980–1990 роках класики теорії нації та націоналізму велику увагу приділяли поняттю національної ідентичності. Звернувшись до праць Е. Сміта, Б. Андерсена, Е. Геллнера чи інших дослідників, можна дійти висновку, що вони виділяють мову як безперечний фактор формування націоналізму у XIX ст., звернення етносів до власної мови стало ознакою пробудження націй. Натомість у XX ст. поняття нації переосмислюється як політично консолідоване суспільство, а питання мовного фактора відходить на задній план.

Якщо для більшості держав питання мовного середовища вже не викликає дискусій та суперечок, то для країн пострадянського простору ця проблема залишається і досі актуальною. Тому наше завдання у цій статті полягає у тому, щоб охарактеризувати вплив лінгвістичного елементу на процес формування національної ідентичності українського суспільства у пострадянську добу.

Свого часу офіційна політика Радянського Союзу була спрямована на перетворення національних держав у нову єдину політичну спільноту – радянський народ, а російська мова мала виступати інформаційним засобом для втілення цієї мети. Інакше кажучи, російській мові надавали функцію об'єднуючого фактора створення нового радянського суспільства, для цього у всіх сферах відбувалось її активне впровадження. Політика формування російськомовного простору у багатьох державах тривала не одне десятиліття, як наслідок у пострадянських країнах сформувалось або явище суспільної двомовності, або російській мові було надано статус державної, як, наприклад, у Білорусії, чи мови інтернаціонального спілкування, як у Казахстані, тощо.

У радянський період так звана інтернаціональна політика передбачала спрямування молоді на роботу в інші республіки або сплановане переселення інших етносів для зменшення питомої частки корінного населення, що і призвело до появи строкатої мапи населення окремої держави у пострадянський період. В Україні така ситуація ускладнилась тим, що російський колоніалізм тут нараховує не одну сотню років. Після розпаду Радянського Союзу 90-ті роки стали випробувальним етапом для нових держав.

Випадок України є знаковим та унікальним. Для багатьох громадян України мовна приналежність не завжди виступає атрибутом певного етносу чи територіально окресленої групи. Тобто люди, що ідентифікують себе українцями, визначають російську як рідну чи мову постійного спілкування. Звідси проблема українського виміру мовної ідентичності полягає у тому, щоб зрозуміти особливості функціонування лінгвістичного простору як елемента формування сучасної української свідомості.

Розглянемо, в якій же ситуації перебувала Україна після краху комуністичного режиму. Згідно з переписом населення, що проводився в СРСР у 1989 р., національний склад населення УРСР мав такий вигляд: українці – 72,73%, росіяни – 22,07%, решта національностей – близько 5%. Проте мовний склад не відповідав національному: з-поміж 37 млн. усіх українців 4,5 млн. обрали рідною мовою російську [1]. Всеукраїнський перепис населення 2001 року (до речі, поки єдиний в Україні) показав такі результати національного складу: українці – 77,8%, росіяни – 17,3%, решта – близько 5%. Мовний склад відзначився тією тенденцією, що й за переписом 1989 р. Так, 14,8% українців рідною мовою визначили російську, більшість національних меншин вибирали рідною мовою спілкування або ж власну, або ж російську [2]. Крім того, серед категорії громадян, що обрали українську як рідну, значний відсоток використовує російську як основну мову спілкування. Цю тезу підтверджують і результати соціологічного опитування, проведеного у 2016 році. Так, українську рідною вважають 69% громадян, проте лише 55% використовують її як мову переважного

спілкування [3, с. 9]. Науковці констатують, що існує суперечливість мовної ідентичності та мовної практики в українському суспільстві.

Результати мовного та національного складу населення України показують, що в Україні з'явилась категорія людей, які, визнаючи себе українцями, своєю рідною мовою обирали не українську, а здебільшого російську. Таке явище стало результатом постійної політики русифікації населення. В Україні сформувався російськомовний простір, що з часів незалежності виступає своєрідним містком та орієнтиром свідомості та ідентичності певних категорій населення. Мова стала атрибутом не лише проросійськості, а й формування росієцентризму не тільки у політичному, а й у культурному смислі.

Питання мови та ідентичності – це не просто відсоткова залежність етнічного та лінгвістичного складу населення. Мова як комунікативна функція формує суспільно-інформативний простір, мова є основою навчання, отримання та поширення інформації у суспільстві. Тому, коли йдеться про поняття національної ідентичності, мова виступає певним ключем чи шляхом її набуття і формування.

Розглянемо, що змінилось в добу незалежності і яку роль питання мови тепер відіграє для формування самосвідомості. Споглядаючи трагічні сторінки сучасної української історії, можемо стверджувати, що криза ідентичності, яка призвела до сепаратистських тенденцій серед певних територіальних груп населення, залежала від мовно-інформаційного простору. Звідси і теза «мова – ідентичність» полягає у тому, щоб проаналізувати не лише лінгвістично-демографічну карту України, а

й державну мовну політику в освітній сфері, засобах масової інформації, її регіональну специфіку тощо.

Офіційною подією у сфері державного регулювання мови став Закон про мови в Українській РСР, прийнятий 28 жовтня 1989 року, коли вперше на державному рівні українську було визнано державною [4]. Діючим він залишався до початку 2010-х. Якщо на час існування комуністичного режиму закон був важливим для демократизації суспільного життя, то з проголошенням незалежності він не зміг вирішити ті проблеми, з якими зіткнулось українське суспільство. Обмежена дія мовного закону пояснюється не лише особливостями побутування мови на різних рівнях, але й виконанням та дотриманням законодавства. Для пострадянських суспільств на перших етапах своєї діяльності верховенство права та обов'язковість норм законодавства виглядали швидше далекою перспективою, ніж необхідною реальністю. У період 90-х років організація публічних акцій, створення товариств на захист української мови ініціювалися знизу, громадськими активістами, на рівні держави це питання не було пріоритетним.

Закон про мови втратив чинність після прийняття нового, ініційованого владою президента В. Януковича. Новий закон викликав хвилю обурень та протестів, оскільки містив суперечність – визначав особливе становище так званих регіональних мов, незважаючи на існування єдиної державної – української.

Офіційною мотивацією до прийняття закону було виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, що набула чинності в Україні відповідно

до прийнятого закону у 2006 році [5], демонструючи євроінтеграційний курс держави. У такий спосіб чинна на той час влада швидше намагалась юридично закріпити особливі повноваження російської мови, виконуючи таким чином передвиборчі гасла та показуючи лояльність до сусідньої Російської Федерації, для якої захист російськомовного населення завжди був елементом впливу на Україну.

Новий закон ввів такі поняття, як «мовна група», «мовна меншина», «регіональна мовна група», «мова національних меншин» [6]. Положення Європейської хартії були покликані зберегти мови малих національних чи етнічних груп (наприклад, історичні регіони Іспанії – Країна Басків, Каталонія тощо), також врегулювати мовну політику у регіонах, які через обставини опинилися поза межами національної держави (як от населений австрійцями Південний Тіроль в Італії) тощо. Закон ще більше сприяв русифікації тих регіонів України, де росієцентризм був основним ідейним елементом, нехтуючи необхідністю дерусифікації та зміцнення позицій української мови. За логікою закону, практично у кожній області (особливо у великих містах та обласних центрах) існує певна «мовна» меншина, яка має право на захист мови, якою переважно розмовляє.

У 2014 році Верховна Рада України більшістю проголосувала за втрату чинності діючого закону, проте ця ініціатива не була підтримана ні в.о. президента О. Турчиновим, ні пізніше новообраним главою держави П. Порошенком [7], що, швидше за все, можна пояснити особливостями внутрішньополітичної ситуації в країні, ніж власними переконаннями урядовців. У січні 2017 року

група народних депутатів зареєструвала законопроект «Про державну мову», основна мета якого – розвиток і підтримка державної мови [8].

Мовна політика є лише частиною, що визначає особливості формування ідентичності. Безперечно, одним із елементів формування свідомості людини є культурний простір, освітній, а в сучасну добу – інформаційний теж. Протягом більш ніж двадцятирічної історії державної незалежності українська освіта зазнала як позитивних змін, так і не змогла вирішити деяких важливих завдань. Тотальна русифікація, що проводилась у радянських республіках довгий час, досягла свого піку в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. Цікавою є статистична інформація, що демонструє цей процес. У 1987 р. міністр вищої освіти УРСР М. Фоменко представив звіт про стан галузі. За його даними, в Україні існувало 15 тис. україномовних шкіл, тобто близько 75% від усіх шкіл, водночас у 4500 російськомовних школах, що склали менше 22% від загальної кількості, навчалося більше половини всіх учнів. У Києві з-поміж 300 тис. учнів українською мовою навчалися тільки 70 тис. [9].

Мовна мапа шкільництва України зазнала змін протягом двадцяти років незалежності. Можемо виділити кілька факторів, що стали передумовою таких змін: законодавче врегулювання сфери освіти, діяльність громадських ініціативних груп, внутрішні процеси, що сприяли дерадянзації освіти. У 1991 році ВРУ прийняла Закон про освіту, згідно з яким мова навчання визначається Законом про мови [10]. Бачимо, що правове поле цієї сфери в Україні стало одним із факторів, що сприяли розгортанню двомовності. Хоча протягом 1990 – 2000 років

сфера вживання української мови в системі освіти значно розширилась. Для порівняння можемо навести дані по кількох областях різних регіонів України. Так, наприклад, на 1991 рік у Львівській області загальна кількість україномовних шкіл – 91%, Вінницькій – близько 80%, місті Києві – 30%, Одеській – 24,5%, Донецькій – близько 7%, АР Крим – 0%. Упродовж 20 років кількісні показники у різних регіонах змінилися, проте не всюди вони були обнадійливими. Так, за даними 2012 року, у Львівській області близько 98% шкіл з українською мовою викладання, Вінницькій – 99,5%, у місті Києві – 97%, Одеській – 72%, Донецькій – 48%, Криму – 7,8% [11].

Дані демонструють, що українізація шкільництва має низхідний характер із заходу на схід, а Крим практично повністю залишився у цій сфері російським. Більш важливим є той факт, що в багатьох школах залишались російська мова та література як окремі дисципліни, що, безумовно, викликало тяжіння до культурного та інформаційного простору Росії. У більшості східних регіонів України система вищої освіти залишилась на рівні 1980-х років. Непотрібність української мови, її другорядність для застосування сформували особливий простір для вживання російської мови та орієнтації на російську культуру, освіту, інформацію тощо. Усі ці складові створили основу простору неукраїнської ідентичності.

Зауважимо, що хоча найбільш проукраїнськи налаштованою була передвиборча кампанія та сфера діяльності президента В. Ющенка, проте, як не дивно, найбільші зрушення у сфері освіти відбулися за часів президентства Л. Кучми. Однією з найбільш важливих подій

у сфері освіти стало не тільки введення зовнішнього незалежного оцінювання для протидії корупції під час вступу у вищі навчальні заклади, а й введення української мови як обов'язкового предмета (з 2009 року ЗНО – єдина форма вступних екзаменів).

Бачимо, що у сфері освіти зміни відбувались не тільки через законодавчий рівень, а й внаслідок самоусвідомлення та місцевих ініціатив. Мовна політика виявилась недосконалою, вона стала легальною основою формування суспільного білінгвізму. Лояльність державних інституцій, неспроможність проводити повномасштабну політику українізації сформували явище необхідності використання російської мови у суспільному просторі.

Якщо на рівні державних інституцій, освіти питання ефективного застосування державної мови хоча б виносилось на рівень законодавчий та піддавалося громадському обговоренню, то у сфері суспільного простору російська мова стала обов'язковим елементом. Радіо, телебачення, преса, кіно, книговидавництво і т. ін. безпосередньо демонструють стан мовної ситуації, в якій опинилось українство.

Орієнтація на російський культурний ідентичний простір безпосередньо впливала із сфери вжитку мови. Культурні орієнтири на схід стали наслідком колись радянської політики інтернаціоналізму чи прихованої русифікації. Коли в 90-х роках формувалась сфера медіа в Україні, визначальним чинником тематики та вибору мови була орієнтація на минуле, на те, що зручно і має попит. Один із відомих українських медіамагнатів у своїй книзі зазначив, що, «видаючи українські версії радянських газетних брендів, ми

привчали нашу аудиторію, яка ностальгувала за СРСР, до думки, що вона живе в цій країні» [12, с. 55]. І зараз сфера послуг та громадського простору загалом в Україні залишаються російськими. Так, за даними журналу «Український тиждень», опублікованими наприкінці 2016 року, українська мова «домінує на сайтах телекомпаній, інші ЗМІ віддають перевагу російській. Російська тотально переважає у торгівлі, розвагах та «довідково-порадницьких» сайтах. Так, наприклад, український інтерфейс у засобах масової інформації, на сайтах телеканалів, економічних чи погодних порталів загалом становить понад 50%, натомість у сфері інтернет-торгівлі (нерухомість, інтернет-магазини) українська практично не вживається» [13].

Повертаючись до тези «мова – ідентичність», згадаємо роль культурного чинника, що впливає на формування особистісного простору ідентичності. Українська культура тривалий час розвивалась в тіні іншої – російської. 90-ті роки стали важливим етапом для формування сучасної культури. Знаковими були музичні фестивалі «Таврійські ігри», «Червона рута» та ін. Література та театр безпосередньо стали частиною сучасної української культури. Проте часто вони стикалися з проблемами не тільки ментальними, а й практичними. Донедавна державна політика у сфері культури була мінімальною. Лише в період останніх років вона отримала нове дихання. Чи не найважливішим слід зазначити державну програму підтримки українського кінематографа. Воєнні дії на сході України порушили і питання викорінення російської пропаганди із суспільного мовлення України. Так, під заборону потрапили списки фільмів іноземного виробництва,

зокрема російського, що несуть анти-українську агітацію.

Важливою складовою українізації суспільного простору стали закони ВРУ про квоти української мови на радіо та телебаченні. Зокрема, відповідно до них частка україномовних пісень має сягати не менше двадцяти п'яти відсотків в ефірі [14], на телебаченні – не менше трьох четвертих усього ефірного часу. Хоча закони отримали критику серед експертів та діячів, вони, безперечно, є необхідною складовою для поширення українського мовного простору, особливо у той час, коли формується самобутня сучасна українська культура. Зауважимо, що формування національної належності є світоглядним процесом, на що безпосередньо впливає культурний та ментальний простір суспільства. Безперечним є той факт, що роль вирішити кризу ідентичності і повернути втрачені регіони належить перш за все слову та культурі.

Таким чином, важливим елементом розуміння особливостей сучасної української національної ідентичності є фактор мови, оскільки вона є не лише засобом спілкування, а й відіграє функцію ментального та світоглядного орієнтирів. Як і сфера історичної політики, мовленнєвий фактор став елементом маніпуляцій на політичному просторі, тому часто має негативний суспільний відгук. Незважаючи на це, мовний україноцентризм є необхідною складовою для розуміння сутності сучасної української національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дані перепису населення СРСР за 1989 р. [Електронний ресурс]. – Портал «Всеукраїнський перепис населення» Державної служби статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp
2. Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс]. – Портал «Всеукраїнський перепис населення» Державної служби статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp
3. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи: інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К., 2016. – 100 с.
4. Закон про мови в Українській РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>
5. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014
6. Закон України про засади мовної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
7. Марусик Т. Державна мовна політика в Україні останнього десятиліття / Т. Марусик // Універсум. – 2015. – №3–4. – С. 20–23.
8. Проект Закону про державну мову [Електронний ресурс]. – Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60953
9. Субтельний О. Історія України / О. Субтельний. – К., 1993. – 720 с.
10. Закон України про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
11. Частка учнів у школах, що навчаються українською мовою [Електронний ресурс]. – Портал мовної політики. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2015/10/chastka-uchniv-u-shkolah-ukrajiny-scho-navchayutsya-ukrajinskoju/>
12. Ложкін Б. Четверта республіка / Б. Ложкін. – Харків: Фоліо, 2016. – 252 с.

13. Українська мова в інтернеті. Інфографіка [Електронний ресурс] // Український тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Infographics/180775>

14. Закон України про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1421-19>

REFERENCES

1. The Data of the 1989 Population Census in USSR. [online] *Web Portal "All-Ukrainian Population Census" of the State Statistics Service of Ukraine*. Available at: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp [in Ukr.]

2. The Data of the 2001 All-Ukrainian Population Census. [online] *Web Portal "All-Ukrainian Population Census" of the State Statistics Service of Ukraine*. Available at: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp [in Ukr.]

3. *The Consolidation of Ukrainian Society: Ways, Challenges, Perspectives. Informational and Analytical Materials for the Professional Discussion as of December 16, 2016*. (2016). Kyiv, 100 p. [in Ukr.]

4. *The Law on Languages in Ukrainian SSR*. [online]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> [in Ukr.]

5. *European Charter for Regional or Minority Languages*. [online]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014 [in Ukr.]

6. *The Law of Ukraine on the Principles of Language Policy*. [online]. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> [in Ukr.]

7. MARUSYK, T. (2015). State Language Policy in Ukraine of the Last Decade. *Universum*. Vol. 3–4, pp. 20–23. [in Ukr.]

8. The Draft Law on the State Language. [online] *Official Web Portal of the Ukrainian Parliament*. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60953 [in Ukr.]

9. SUBTELNYI, O. (1993). *History of Ukraine*. Kyiv, 720 p. [in Ukr.]

10. *The Law of Ukraine on Education* [online]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12> [in Ukr.]

11. The Percentage of Pupils Studying in Ukrainian. [online] *Portal of Language Policy*. Available at: <http://language-policy.info/2015/10/chastka-uchniv-u-shkolah-ukrajiny-scho-navchayutsya-ukrajinskoyu/> [in Ukr.]

12. LOZHKIN, B. (2016). *The Fourth Republic*. Kharkiv: Folio, 252 p. [in Ukr.]

13. Ukrainian Language on the Internet. Infographics. [online] *Ukrainskyi tyzhden*. Available at: <http://tyzhden.ua/Infographics/180775> [in Ukr.]

14. *The Law of Ukraine on Amendments to Some Laws of Ukraine regarding the Share of State-Language Musical Works in Programs of TV and Radio Organizations*. [online]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1421-19> [in Ukr.]

T. Matskiv

Language and Identity: Ukrainian Dimension

Abstract

The article deals with the question of language as an attribute of national identity. For majority of states, the linguistic factor doesn't constitute a problem of public relationship: this issue is already resolved. The exclusion is made by post-Soviet states, including Ukraine. In order to understand the linguistic space of national identity in Ukraine, the specifics of the linguistic factor that existed during the USSR period is analyzed. The author focuses on the outcomes of the Russification in the Soviet Union, its influence on the language problem in Ukraine. The result of the so-called Soviet internationalism policy is the emergence of public bilingualism. The language map of Ukraine is outlined and analyzed

according to the last polls; the definition “Russian-speaking Ukrainians” is exposed. This phenomenon can also be observed in some other postcommunist countries.

The state language policy is also described in the article. In particular, the author analyzes linguistic legislation, states all its strong and weak points. To understand the influence of the language on the national identity in Ukraine, the linguistic sphere in education and science is investigated. The author provides data about the quantity of schools with Ukrainian-language teaching in different regions comparing them in time. These data show that the worst situation is in the eastern regions and Autonomous Republic of Crimea.

Also, the author investigates language specifics of information and cultural areas in Ukraine. Modern identification of social space is built via mass culture. We can summarize that weak language policy led to the appearance of non-Ukrainian identity. As a result, Ukrainian society needs a strong Ukrainian centralized policy to consolidate itself.

Важливою складовою українізації суспільного простору стали закони ВРУ про квоти української мови на радіо та телебаченні. Зокрема, відповідно до них частка україномовних пісень має сягати не менше двадцяти п'яти відсотків в ефірі [14], на телебаченні – не менше трьох четвертих усього ефірного часу. Хоча закони отримали критику серед експертів та діячів, вони, безперечно, є необхідною складовою для поширення українського мовного простору, особливо у той час, коли формується самобутня сучасна українська культура. Зауважимо, що формування національної належності є світоглядним процесом, на що безпосередньо впливає культурний та ментальний простір суспільства. Безперечним є той факт, що роль вирішити кризу ідентичності і повернути втрачені регіони належить перш за все слову та культурі.